

Rasifiering för massorna

Kunskapsanspråk om människoraser i 1800- och 1900-talens svenska uppslagsverk

MARTIN ERICSSON

Lunds universitet

"Ras" är ett begrepp som genomgått stora förändringar under 1800- och 1900-talen. De vetenskapliga förändringarna och de bredare, kunskapshistoriska förändringarna har dock inte alltid överensstämmt. I den här uppsatsen undersöks svenska uppslagsverk och deras texter om påstådda människoraser under nästan 200 år. Resultaten visar att uppslagsverken rasifierade mänskligheten påfallande länge, ibland flera decennier efter att rasbegreppet förlorat legitimitet i inomvetenskapliga sammanhang.

Syfte och frågor

Föreställningar om ras kan produceras på en rad samhällliga fält. Under mellankrigstiden var det, för att bara nämna några modernhistoriska exempel, vanligt att judar beskrevs som en avvikande ras i skämtpress och tidningsdebatt, och den svenska samepolitiken vid samma tid legitimerades med hänvisningar till samernas påstådda rasegenskaper. Stereotypa porträtt av olika "raser" förekom också i film och skönlitteratur.¹ Uttalanden som gör anspråk på att vara auktoritativ kunskap om människoraser – "kunskapsanspråk" som jag hädanefter kommer att

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. Lars M. Andersson, *En jude är en jude är en jude: Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund 2000); Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* (Lund 2007); Bibi Jonsson, *Blod och jord i trettioalet: Kvinnorna och den antimoderna strömningen* (Stockholm 2008); Lennart Lundmark, *"Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm": Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv* (Bjurholm 2002).

Martin Ericsson, f. 1982, är docent i historia vid Lunds universitet. Han arbetar för närvarande med ett projekt om den svenska rasforskningen efter 1935, finansierat av Vetenskapsrådet (dnr 2019-03316). Denna artikel är en del av projektet.

Epost: martin.ericsson@hist.lu.se

skriva – har alltså samproducerats i växelverkan mellan vetenskapliga, populärkulturella och politiska aktörer.²

Olika fält har dock betytt olika mycket vid olika tidpunkter. Särskilt under 1800- och 1900-talet blev den akademiska rasforskningen viktig för att producera kunskapsanspråk om människoraser. Det finns vid det här laget också en stark forskningstradition om den svenska rasvetenskapens historia. Gunnar Broberg publicerade sin banbrytande studie av Rasbiologiska institutets tidiga verksamhet för nästan 30 år sedan.³ Sedan dess har forskare undersökt arkeologers och anatomers försök att klassificera den svenska befolkningen i påstådda människoraser under 1800-talet, och fler studier av Rasbiologiska institutet har tillkommit.⁴ På senare år syns ett växande intresse för rasforskningen efter andra världskrigets slut.⁵

Detta har genererat värdefulla resultat om en vetenskaplig praktik som ofta har legitimerat rasism och diskriminering mot etniska minoriteter. Men den historiska forskningen om det vetenskapliga rasbegreppet har fokuserat just på den inomvetenskapliga, akademiska verksamheten, alltså de påstående om raser som producerats bakom universitetens väggar och tilldelats samhällelig status som vetenskap.⁶ Däremot

2. Sheila Jasanoff, "The Idiom of Co-Production", i Sheila Jasanoff (red.), *States of Knowledge: The Co-Production of Science and Social Order* (London 2004) s. 2–3. Termen "kunskapsanspråk" är lånad från David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskaps historia om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund 2021) s. 26.

3. Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet* (Lund 1995).

4. Maria Björkman & Sven Widmalm, "Selling Eugenics: The Case of Sweden", *Notes & Records of the Royal Society* 64:4 (2010) s. 379–400; Maja Hagerman, *Käraste Herman: Rasbiologen Herman Lundborgs gåta* (Stockholm 2015); Ulrika Kjellman, "A Whiter Shade of Pale: Visuality and Race in the Work of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 38:2 (2013) s. 180–201; Ulrika Kjellman, "How to Picture Race? The Use of Photography in the Scientific Practice of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History* 39:4 (2014) s. 580–611; Olof Ljungström, *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal* (Hedemora 2004); Fredrik Svanberg, *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950* (Stockholm 2015).

5. Maria Björkman, "Rasforskaren som fortsatte: Bertil Lundmans rasideologi i efterkrigstidens Sverige och USA", i Motzi Eklöf (red.), *Medicinska moraler och skandaler: Vetenskapens (etiska) gränser* (Stockholm 2019) s. 88–113; Martin Ericsson, "What Happened to 'Race' in Race Biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960", *Scandinavian Journal of History* 46:1 (2021) s. 125–148.

6. Rasforskningen i Sverige hade en sådan position åtminstone fram till 1900-talets mitt och bör därför inte ses som en så kallad pseudovetenskap. Se Andréaz Wasniowski, "Vetenskaplig rasism: Förställningar om vetenskaplighet decennierna runt sekelskiftet 1900", i Tobias Hübinette & Andréaz Wasniowski (red.), *Studier om rasism: Tvärvetenskapliga perspektiv på ras, vithet och diskriminering* (Malmö 2018) s. 89–91, 96, 117.

finns det betydligt färre undersökningar som studerar sådana medieformer som bildat en länk mellan vetenskap, statsmakt och allmänhet, och som analyserar vad som händer när det vetenskapliga rasbegreppet (till skillnad från mer allmänna stereotyper och representationer med mindre stark koppling till vetenskapen) sprids, brukas och diskuteras i offentligheten. De undersökningar som gjorts visar dock att ämnet är fruktbart att studera, och att vetenskapligt grundade kunskapsanspråk om raser har spridits till en bredare allmänhet genom olika medieformer. Till exempel delade skolans läroböcker i geografi från mitten av 1800-talet och ända fram till 1960-talet ofta in jordens befolkning i raser. Läroböckerna baserades på vad författarna ansåg utgjorde vetenskapligt förankrad kunskap, och deras kunskapsanspråk nådde betydligt fler människor än det lilla antal som läste vetenskapliga tidskrifter och monografier.⁷

En annan medieform, som inte haft kopplingar till statsmakten men som liksom läroböcker har varit viktig för att föra ut kunskapsanspråk i samhället, är uppslagsverken. Sådana har getts ut i Sverige från tidigt 1800-tal och fram till strax före vår egen tid, då de ersatts av digitala kunskapsplattformar som Wikipedia. Uppslagsverk är, som Peter Burke poängterar, en givande källa i undersökningar av hur kunskapsanspråk förändras över tid.⁸ Potentialen visas också av Kim Herburt's studie av hur sadomasochism beskrivits i uppslagsverk från 1870-talet och framåt, där han betonar att de varit en brygga mellan vetenskap och allmänhet.⁹ En undersökning av uppslagsverk bör därför ha goda förutsättningar att generera ny kunskap också om det vetenskapliga rasbegreppets ställning och innebörd i den svenska offentligheten under de senaste 200 åren. Att göra det är syftet med denna artikel.

Genom att studera titlar från 1826 och fram till det sena 1990-talet kommer jag att besvara frågor av flera slag. I vilken mån har svenska uppslagsverk alls gjort gällande att mänskligheten kan delas in i biologiska grupper och benämnt dessa som raser, det vill säga fört fram

7. Luis Ajagán-Lester, *"De andra": Afrikaner i svenska pedagogiska texter 1768–1965* (Stockholm 2000); Lina Spjut, *Att (ut)bilda ett folk: Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola åren 1866–2016* (Örebro 2018).

8. Peter Burke, *A Social History of Knowledge II: From the Encyclopédie to Wikipedia* (Cambridge 2012) s. 149–150.

9. Kim Herburt, "Sadomasochism i svenska uppslagsverk: En historia om misshandel, våldtäkter och lustmord", *Historisk tidskrift* 129:3 (2009) s. 411–428.

kunskapsanspråk som jag hädanefter benämner som rasifierande?¹⁰ Har skillnaderna beskrivits som kroppsliga eller mentala? Vilka tekniker har uppslagsverken hävdat att raser kan särskiljas genom – utseendedrag, blodgrupper eller genom de DNA-undersökningar som i vår egen tid på ett problematiskt sätt används inom arkeologin?¹¹ Hur har mänskligheten kategoriserats på global och europeisk nivå? I vilken mån har uppslagsverken gett uttryck för rasism i betydelsen att de spridit uppfattningar om ”högre” eller ”lägre” raser?¹² Och skilde sig uppslagsverkens kunskapsanspråk från dem som förekom i vetenskaplig forskning vid samma tid?

Att kunskapshistoriskt angreppssätt

När jag riktar blicken mot vetenskapliga kunskapsanspråk som spridits i en annan medieform än akademiska publikationer gör jag det med inspiration från den kunskapshistoriska forskning som sedan några år influerat allt fler historiker.¹³ Exakt vad som skiljer kunskapshistoria från traditionell idé- eller vetenskapshistoria är föremål för en pågående debatt som jag inte går in i detalj på här.¹⁴ För denna artikels syfte räcker det att konstatera att kunskapshistoriska perspektiv fokuserar på hur kunskap produceras, sprids och brukas i en bredare samhällskontext och inte endast inom de vetenskapliga institutionernas väggar. Den minsta teoretiska enheten är kunskapsanspråken, alltså påståenden som gör anspråk på att uppfattas som auktoritativa, sanna och allmänt vedertagna uttalanden om världen och som legitimeras med hjälp av någon

10. Robert Miles & Malcolm Brown, *Racism: Second Edition* (London 2003) s. 102. Frågan huruvida ordet ”ras” måste förekomma för att något ska kallas rasifierande är inte lätt att besvara. En argumentation för att så bör vara fallet finns i Michael Banton, ”Historical and Contemporary Modes of Racialization”, i Karim Murji & John Solomos (red.), *Racialization: Studies in Theory and Practice* (Oxford 2005) s. 54. Jag väljer att ha med ordet som ett kriterium eftersom min undersökning så tydligt fokuserar på själva rasbegreppets ställning.

11. För en diskussion om arkeogenetikens problematiska inslag, se Anna Källén, ”De första svensarna: Arkeogenetik och historisk identitet”, *Fronesis* 66–67 (2020) s. 110–123.

12. George M Fredrickson, *Racism: A Short History* (Princeton 2002) s. 5–6. Begreppet kan givetvis definieras på fler sätt än så, t.ex. som en social maktrelation. För ett sådant synsätt, se Étienne Balibar & Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (London 2011) s. 41. I en undersökning av texter i uppslagsverk fungerar dock en diskursivt inriktad definition bättre.

13. För en introduktion till det kunskapshistoriska fältet, se Peter Burke, *What is the History of Knowledge?* (Cambridge 2016); Lorraine Daston, ”The History of Science and the History of Knowledge”, *KNOW* 11:1 (2017) s. 131–154.

14. Diskussionen om kunskapshistorias utmaningar och problem sammanfattas på ett nyanserat sätt i Staffan Bergwik, ”Kunskapshistoria: Nya insikter?”, *Scandia* 84:2 (2018) s. 86–98.

mer systematiserad, historiskt föränderlig kunskapsregim – exempelvis naturvetenskapen, medicinen eller religionen. Ett kunskapsanspråk är därmed bredare än rent inomvetenskapliga påståenden men snävare än diskurser och föreställningar i allmänhet.

Kunskapsanspråk produceras av kunskapsaktörer.¹⁵ Vilka som varit de mest inflytelserika kunskapsaktörerna har varierat mellan samhällen och epoker. I 1500- och 1600-talens kristet fundamentalistiska, lutherska Sverige var präster och teologer viktiga kunskapsaktörer.¹⁶ Sedan 1800-talet har akademiska vetenskapsutövare fått en liknande position.

Kunskapsanspråk kan spridas från en avsändare till en mottagare, genom böcker, föreläsningar, dokumentärfilmer och snart sagt vilket medium eller kommunikativ verksamhet som helst. Spridningen är inte nödvändigtvis enkelriktad. Människor, grupper och organisationer kan bruka kunskapsanspråk på olika sätt och det är deras agerande som avgör vilka kunskapsanspråk som börjar cirkulera i samhället, och när så sker.¹⁷ Till exempel var mycket av den vetenskapliga kunskapen om miljöförstöring etablerad redan under 1950-talet, men det var inte förrän i slutet av 1960-talet som dessa kunskapsanspråk började användas som viktiga argument i den politiska debatten.¹⁸ Därför bör kunskapsanspråks produktion, spridning och cirkulation hållas isär analytiskt. Kunskapshistoriska kronologier kan, men behöver förstås inte, se annorlunda ut än de inomvetenskapliga. Även om det är tänkbart att förändringar i den akademiska vetenskapens kunskapsanspråk om människoraser omedelbart förändrade dem som fördes fram i uppslagsverken, är det teoretiskt sett lika tänkbart att uppslagsverkens kunskapsanspråk såg annorlunda ut än inom den akademiska vetenskapen och förändrades vid andra tidpunkter.

Kunskapsanspråk kan dessutom ändra innehåll när de rör sig från ett sammanhang till ett annat, till exempel från en strikt akademisk sfär till uppslagsverk riktade till en masspublik. De kan dessutom förändras

15. Johan Östling, "En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskaps-cirkulation i 1960-talets offentlighet", *Historisk tidskrift* 140:1 (2020) s. 106.

16. Anna Nilsson Hammar & Kajsa Weber, "Från religiös kultur till konfessionell kunskap", *Historisk tidskrift* 141:1 (2021) s. 81–91.

17. Burke (2016) s. 34, 41; James A. Secord, "Knowledge in Transit", *Isis* 95:4 (2004) s. 655, 660–662; Johan Östling & David Larsson Heidenblad, "Cirkulation: Ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp", *Historisk tidskrift* 137:2 (2017) s. 269–284.

18. Larsson Heidenblad (2021) s. 11, 195.

när ett skriftligt verk översätts eller ges ut i nya upplagor.¹⁹ Detta blir särskilt intressant att undersöka i denna studie. Uppslagsverk gavs ibland ut i flera reviderade upplagor, och kunskapsanspråken kan då tänkas ha justerats mot bakgrund av ny forskning, omvärldshändelser och förändrade politiska omständigheter.

Rasbegreppets inomvetenskapliga kronologier

För att vi ska kunna bedöma det vetenskapliga rasbegreppets ställning i uppslagsverken måste vi först veta något om dess ställning inom den akademiska forskningen. Om detta finns en synnerligen omfattande internationell litteratur, som inte kan diskuteras i sin helhet här. Men jag vill lyfta fram några resultat som är viktiga för den fortsatta analysen. Senare, i undersökningen av själva uppslagsverken, för jag en mer detaljerad diskussion om vissa rasvetenskapliga kunskapsanspråk och metoder.

Det är meningsfullt att tala om vetenskapsbaserade raskategoriseringar först under naturfilosofins 1700-tal. En riktig expansion för rasforskningen skedde dock inte förrän 1800-talets andra hälft. Det hängde bland annat samman med den etniska nationalismens framväxt och de europeiska kolonialmakternas strävan att legitimera sin exploatering av afrikanska och asiatiska folk, men även med darwinismens intresse för evolutionen liksom, efter sekelskiftet 1900, mendelismens idéer om hur arvsanlag överförs mellan generationerna.²⁰

Perioden från 1800-talets slut och fram till 1930-talet präglades av en tilltagande detaljnivå i raskategoriseringarna. Medan 1700-talets lärda räknat med några få globala raser kunde det tidiga 1900-talets forskare laborera med en lång rad raser och underraser, också på europeisk nivå. Perioden präglades också av att forskare alltmer såg ras som något som omfattade inte bara fysiska utan också mentala egenskaper, vilket blev än mer märkbart i och med mendelismens och eugenikens framväxt vid

19. Linda Andersson Burnett, "Translating Swedish Colonialism: Johannes Schefferus's 'Lapponia' in Britain, c. 1674–1800", *Scandinavian Studies* 91:1–2 (2019) s. 144; Helge Jordheim, "The Printed Work as a Site of Knowledge Circulation: Dialogues, Systems, and the Question of Genre", i Johan Östling *et al.* (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund 2018) s. 233, 246, 250.

20. Maria Björkman, *Den anfrätta stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringsarna 1909–1963* (Lund 2011) s. 68–70; Daniel J. Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Use of Human Heredity* (Cambridge 1995) s. 41–44.

sekelskiftet. Det ledde i sin tur till att rasforskningen utmärktes av ett alltmer hierarkiskt tänkande.²¹

Men rasforskningen var aldrig enhetlig, och under 1930-talet skedde en polarisering mellan två olika traditioner. Det berodde inte i första hand på nya, vetenskapliga upptäckter utan på trycket från den aggressiva antisemitism och rasism som den tyska nazismen stod för. Vissa rasforskare hade sedan 1920-talet helt eller delvis anknutit till detta idégods. De fortsatte med detaljerade rasindelningar också vad gällde Europas befolkning, de hävdade att det fanns betydelsefulla mentala rasskillnader, de tillmätte den "nordiska rasen" ett särskilt högt värde och de varnade för rasblandning.²² I Sverige företrädde traditionen av Herman Lundborg, Rasbiologiska institutets förste chef.²³

Andra forskare, som politiskt intog liberala eller socialistiska positioner, vände sig emot dessa kunskapsanspråk. Utan att förneka rasbegreppets meningsfullhet betonade de att rasskillnader var statistiska och sällan sade något om enskilda individer, att det var mycket man inte visste om rasfrågor och att man därför borde vara försiktig med att dra långtgående slutsatser, att mentala rasskillnader var notoriskt svåra att mäta och inte skulle överdrivas, att rasblandningens faror förmodligen inte var så stora och att det åtminstone inom Europa var fel att tala om överlägsna och underlägsna raser.²⁴ I Sverige företrädde denna tradition, som annars hade sin bas i den anglosaxiska världen, av Gunnar Dahlberg, Lundborgs efterträdare som chef för Rasbiologiska institutet.²⁵

Den senare traditionen fortsatte under de 20–25 år som följde efter andra världskriget, då nazismen krossats och den rasvetenskap som associerades med den betraktades med skepsis. Inom äldre historievetenskap

21. Ivan Hannaford, *Race: The History of an Idea in the West* (Washington 1996) s. 187, 233, 326–329; Richard McMahon, *The Races of Europe: Construction of National Identities in the Social Sciences, 1839–1939* (London 2016); Richard McMahon, "Anthropological Race Psychology 1820–1945: A Common European System of Ethnic Identity Narratives", *Nations and Nationalism* 15:4 (2009) s. 583–586.

22. Andrew D. Evans, *Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany* (Chicago 2010) s. 192–218; Christopher M. Hutton, *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Anthropology and Genetics on the Dialectics of Volk* (Cambridge 2005).

23. Bröberg 1995, s. 9, 83; Hagerman 2015, s. 70, 207–209.

24. Elazar Barkan, "Mobilizing Scientists Against Nazi Racism, 1933–1939", i George Stocking (red.), *Bones, Bodies, Behavior: Essays on Biological Anthropology* (Madison 1988); Gavin Schaffer, *Racial Science and British Society, 1930–1962* (Basingstoke 2008).

25. Martin Ericsson, "Vi måste ha ett namn på dessa skillnader: Rasbiologen Gunnar Dahlberg och rasbegreppet", *Personhistorisk tidskrift* 116:2 (2020) s. 154–172.

sågs ibland andra världskrigets slut som slutet också för rasbegreppets användning inom vetenskapen. En sådan kronologi har till exempel konstruerats av Elazar Barkan, George M. Fredrickson och Neil Macmaster.²⁶ Det är dock idag en allt mindre omfattad ståndpunkt. Freden 1945 innebar, enligt flera nyare studier, inte att rasforskningen i sig upphörde. Snarare kom, som bland andra Bruce Baum, John P. Jackson och Nadine M. Weidman menar, en antinazistisk och reviderad variant av rasforskning att dominera.²⁷ Huruvida detta gav genomslag också i de svenska uppslagsverkens kunskapsanspråk blir en viktig fråga att besvara för mig.

Denna variant tog sig till exempel uttryck i de uppmärksammade uttalanden om rasfrågor som gjordes av FN-organet Unesco och som Dahlberg var med och utarbetade. Särskilt i organisationens andra uttalande 1951 försvarades rasbegreppets vetenskapliga användning, men uttalandet underströk samtidigt att all rasdiskriminering saknade vetenskaplig grund.²⁸ Rasforskningen fortsatte för övrigt också vid Rasbiologiska institutet fram till 1960-talets början, vid sidan av den medicingenetiska forskning som då var institutets huvudverksamhet.²⁹

Riktigt ifrågasatt blev inte rasbegreppet i internationella vetenskapliga sammanhang förrän vid 1960-talets slut, då humangenetiker och andra kunskapsaktörer började söka efter andra ord för att beskriva mänsklighetens biologiska variation. Det är värt att observera att inte heller denna förändring i första hand berodde på nya, vetenskapliga upptäckter. Kunskap om DNA-molekylen började till exempel produceras vid 1950-talets början, men det dröjde till seklets slut innan DNA-analysen verkligen började användas för att kategorisera mänskligheten.³⁰

26. Elazar Barkan, *The Retreat of Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars* (Cambridge 1992) s. 1–3, 342; Fredrickson (2002) s. 128–129; Neil Macmaster, *Racism in Europe, 1870–2000* (Basingstoke 2000) s. 167–169.

27. Bruce Baum, *The Rise and Fall of the Caucasian Race: A Political History of Racial Identity* (New York 2006) s. 203–207; John P. Jackson & Nadine M. Weidman, *Race, Racism and Science: Social Impact and Interaction* (Santa Barbara 2004) s. 167, 213–215. Se även Marius Turda & Maria Sophia Quine, *Historicizing Race* (London 2018) s. 98–106.

28. Michelle Brattain, "Race, Racism, and Antiracism: Unesco and the Politics of Presenting Science to the Postwar Public", *American Historical Review* 112:5 (2007) s. 1388–1401; Anthony Q. Hazard Jr, *Postwar Anti-Racism: The United States, Unesco and "Race", 1945–1968* (New York 2012) s. 35–58.

29. Ericsson 2021, s. 136–140.

30. Ann Morning, "Does Genomics Challenge the Social Construction of Race?", *Sociological Theory* 32:3 (2014) s. 201–204; Jenny Reardon, *Race to the Finish: Identity and Governance in an Age of Genomics* (Princeton 2005) s. 1–11, 161.

Flera studier framhåller i stället de politiska förändringarna under 1960-talet som avgörande för att diskreditera rasbegreppet: vänsterradikaliseringsen, koloniernas befrielsekamp, opinionen mot apartheid i Sydafrika, medborgarrättsrörelsen i USA och så vidare.³¹ Frågan är nu om samma kronologier som den senaste forskningen kunnat påvisa inom den akademiska rasvetenskapen kan påvisas också i uppslagsverken.

Uppslagsverket som medium

Den definition av termen uppslagsverk som jag arbetar med beskriver ett medium som hade sin storhetstid under 1800- och 1900-talen, men den går knappast att använda för att beskriva Wikipedia eller liknande digitala plattformar i vår egen tid. Med ett uppslagsverk menar jag ett tryckt arbete som innehåller vetenskapligt baserade, generella kunskapsanspråk sorterade i alfabetisk ordning, som behandlar dessa relativt utförligt och som riktar sig till en masspublik. Genom kravet på generella kunskapsanspråk exkluderar jag böcker med specialinriktning på ett visst ämnesområde. Genom kravet på utförlighet exkluderar jag verk med en ordboksliknande karaktär, även om det ska erkännas att gränsen inte alltid är lätt att dra. Genom kravet på en eftersträvad masspublik exkluderar jag publikationer riktade till specialister.

Uppslagsverk i denna mening började huvudsakligen ges ut i 1700-talets Europa. Det hängde bland annat samman med upplysningsfilosofins strävan att klassificera naturen och systematisera vetandet om världen, om en sekulariseringsprocess där kunskap alltmer producerades utanför religiösa sammanhang, samt om en expanderande bokmarknad och en växande, medelklassbaserad läsekrets. Den tidiga franska upplysningen samlades under Denis Diderots ledning runt utgivningen just av ett uppslagsverk, den stora *Encyklopedin* som gavs ut 1751–1772. *Encyklopedin* blev seklets mest inflytelserika, om än inte första, uppslagsverk och inspirerade en liknande utgivning i andra länder.³² Utgivningstakten ökade starkt under 1800-talet. Vissa uppslagsverk gjorde nu till och med anspråk på att vara ”nationalencyklopedier”, påkostade verk som manifesterade bildningen i Europas nya etniska nationalstater.³³

31. Se t.ex. Baum (2006) s. 7–8, 163, 174, 190–194; Jackson & Weidman (2004) s. 213–215; Marek Kohn, *The Race Gallery: The Return of Racial Science* (London 1995) s. 50.

32. Richard Yeo, *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture* (Cambridge 2001) s. 12–25.

33. Burke (2012) s. 196.

I uppslagsverkens svenska historia innebär 1870-talet ett viktigt skifte. Uppslagsverken före detta decennium är lätta att räkna. Det första egentliga verket på svenska var *Conversations-Lexikon*, som gavs ut med start 1821. Påverkan från Tyskland var tydlig och verket var till stor del en bearbetning av Brockhaus inflytelserika tyska uppslagsverk från 1810-talet. Därefter följde ett par verk vars innehåll helt producerats i Sverige: *Svenskt konversationslexikon* (1845–1852) och Bonniers *Konversations- och universal-lexikon* (1856–1866). Det var dock först i och med utgivningen av *Nordisk familjebok* 1876–1899 som utgivningen verkligen tog fart. Dels tilltog den kvantitativt eftersom utgivningstakten ökade. Framför allt perioden 1900–1960 har beskrivits som de svenska uppslagsverkens guldålder. Dels utvecklades den kvalitativt eftersom *Nordisk familjebok* gavs viss officiell status som en ”nationalencyklopedi” genom att riksdagen gav ekonomiskt stöd till utgivningen.³⁴

Urval och avgränsningar

Det finns ingen systematisk bibliografi som listar samtliga svenska uppslagsverk. Urvalet har därför inte varit alldeles enkelt. Jag har främst använt två sökingångar: dels den tidigare svenska forskning som använt uppslagsverk som källmaterial, dels en sökning på orden ”uppslagsverk”, ”uppslagsbok” och ”encyklopedi” med olika stavnings- och böjningsvarianter i biblioteksdatan Libris. Det finns ingen garanti för att min genomgång täcker in exakt varje uppslagsverk som utgivits på svenska, men jag bedömer att jag bör ha hittat en så stor del att undersökningen blir meningsfull.

Jag har sedan själv gjort ett urval bland träffarna. Min definition exkluderar, som sagt, verk av ordboksliknande karaktär. Med detta avses verk där även potentiellt omfattande uppslagsord är mycket korta, stundtals bara några meningar. Verk av detta slag har valts bort.³⁵ Efter urvalet kvarstår följande uppslagsverk (tabell 1), som alltså ligger till grund för undersökningen.

34. Maria Simonsen, *Den skandinaviske encyklopædi: Udgivelse o gudformning af Nordisk familjebok & Salmonsens konversationslexikon* (Göteborg 2016) s. 9, 54–58, 88.

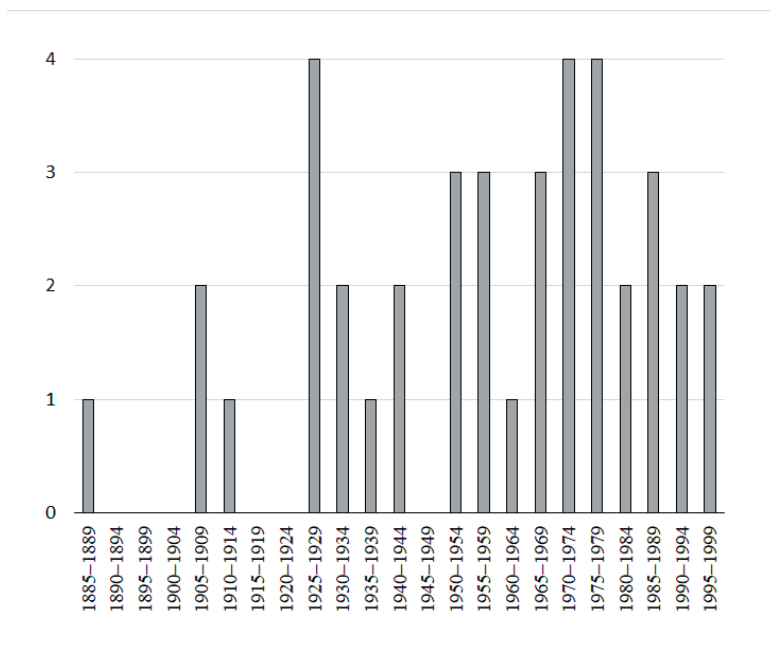
35. Jag har valt bort *Combi lexikon* (en upplaga 1973); *Lilla Focus* (fyra upplagor 1961–1979); *Lille jätten* (två upplagor 1944–1947); *Norstedts uppslagsbok* (tio upplagor 1927–1995); *Nya uppslagsboken* (en upplaga 1983); *Prismas lilla uppslagsbok* (13 upplagor 1977–1995); *Prismas stora uppslagsbok* (två upplagor 1983–1988) och *Reflex* (en upplaga 1968–1971).

<i>Allers illustrerade konversationslexikon</i>	En upplaga (Helsingborg 1903–1909)
<i>Bonniers konversationslexikon</i>	Två upplagor (Stockholm 1922–1929, Stockholm 1937–1949)
<i>Bonniers lexikon</i>	Två upplagor (Stockholm 1961–1967, Stockholm 1993–1998)
<i>Bonniers stora lexikon</i>	En upplaga (Stockholm 1985–1990)
<i>Bonniers trebandslexikon</i>	Tre upplagor (Stockholm 1970, Stockholm 1974, Stockholm 1979)
<i>Bra böckers lexikon</i>	Fyra upplagor (Höganäs 1973–1981, Höganäs 1974–1982, Höganäs 1983–1990, Höganäs 1991–1996)
<i>Combi visuell</i>	En upplaga (Malmö 1968–1970)
<i>Conversations-Lexikon</i>	En upplaga (Örebro 1821–1826)
<i>Data</i>	En upplaga (Stockholm 1970)
<i>Focus uppslagsbok</i>	Fyra upplagor (Stockholm 1958–1960, Stockholm 1962–1969, Stockholm 1970–1974, Stockholm 1977–1984)
<i>Folkets bok</i>	En upplaga (Stockholm 1906–1909)
<i>Konversations- och Universal-Lexikon</i>	En upplaga (Stockholm 1858–1866)
<i>Lilla uppslagsboken</i>	Två upplagor (Malmö 1956–1959, Malmö 1964–1967)
<i>Media familjelexikon</i>	En upplaga (Stockholm 1979–1982)
<i>Nationalencyklopedin</i>	En upplaga (Höganäs 1989–1996)
<i>Nordisk familjebok</i>	Fem upplagor (Stockholm 1876–1899, Stockholm 1904–1926, Stockholm 1923–1937, Malmö 1951–1957, Malmö 1993)
<i>Slå upp</i>	En upplaga (Stockholm 1983–1985)
<i>Stora Focus</i>	En upplaga (Stockholm 1987–1990)
<i>Svensk uppslagsbok</i>	Två upplagor (Malmö 1929–1937, Malmö 1947–1955)
<i>Svenskt Konversationslexikon</i>	En upplaga (Stockholm 1845–1851)
<i>Tidens lexikon</i>	Sex upplagor (Stockholm 1925, Stockholm 1928, Stockholm 1937, Stockholm 1942, Stockholm 1950, Stockholm 1957)
<i>Åhlén & Åkerlunds konversationslexikon</i>	En upplaga (Stockholm 1925–1930)

TABELL 1: Uppslagsverk som inkluderats i undersökningen.

Antalet uppslagsord där kunskapsanspråk om människoraser kan tänkas förekomma i dessa sammanlagt 43 upplagor är mycket stort. Jag har dock endast undersökt uppslagsorden ”människan”, ”människoraser” och ”ras”. Urvalet innebär att vissa tänkbara uppslagsord hamnar utanför undersökningen, vilket lämnar ett arbetsfält för kommande forskare. Genom att göra liknande långtidsundersökningar av uppslagsord som exempelvis ”samer/lappar” ”romer/zigenare” eller ”judar” vore det säkert möjligt att nå intressanta resultat om hur dessa och andra minoriteter har rasifierats.

De undersökta verken gavs ut från 1820-talet och fram till 1990-talet, men utgivningen var inte lika intensiv hela tiden. Som jag nämnt gavs endast tre verk ut före *Nordisk familjebok*. Det band som jag undersökt i *Nordisk familjeboks* första upplaga publicerades 1886. Upplagorna fördelar sig från och med detta år på följande sätt (figur 1).

FIGUR 1: Antalet undersökta verk från och med *Nordisk familjebok*. Årtalet avser utgivningen av det undersökta bandet i verket.

Spridning och kunskapsaktörer

Det saknas uppgifter om upplagestorlek för i stort sett alla uppslagsverk som undersökts. Det finns anledning att tro att dessa har varierat starkt. Ett antal har bevisligen nått många människor. *Nordisk familjebok* fick till exempel snabbt en stark position. Särskilt den andra så kallade "uggleupplagan" (benämnd så efter en uggle på verkets försättsblad) 1904–1926 fick omedelbart status som Sveriges viktigaste uppslagsverk och hela 45 000 personer abonnerade på det under utgivningen.³⁶ Därtill kommer spridningen på bibliotek, i skolor, och så vidare. När det gäller uppslagsverk som gavs ut i flera upplagor under lång tid, som *Bra böckers lexikon*, bör vi också kunna anta att de hade en relativt omfattande spridning. Om de inte sålt kan förlagen knappast ha bedömt fortsatt utgivning som lönsam. Men hur ska vi bedöma ett verk som *Allers illustrerade konversationslexikon*, för vilket det saknas upplagesiffror och som endast gavs ut i en upplaga? Vi kan inte göra någon säker bedömning. Undersökningen i den här artikeln måste därför begränsas till att analysera de kunskapsanspråk om människoraser som fanns i uppslagsverken. Vilken spridning de fick ligger däremot utanför undersökningen.

Frågan om vilka kunskapsaktörer som påverkade innehållet dras med liknande svårigheter. I de flesta verken framgår det inte vem som skrivit uppslagsorden. Säkra uppgifter om författarskap finns för endast 13 av de 43 undersökta upplagorna. De är, trots osäkerheten, ändå intressanta. Uppslagsordet "människoraser" i *Nordisk familjeboks* första (1886) och tredje (1931) upplagor författades av Theodor Westrin respektive Lännart Ribbing. Ingen av dem hörde tydligt hemma i discipliner som förknippas med rasforskning. Westrin var arkivarie och Ribbing var professor vid Konsthögskolan. Ribbing var dock anatom i grunden, och vid sekelskiftet 1900 bedrevs den europeiska rasforskningen i hög grad just av anatomer, som genom sina kunskaper om människokroppens byggnad bemästrade de antropometriska tekniker som användes vid raskategoriseringar.³⁷

De kunskapsaktörer som kan beläggas från tidigt 1930-tal och fram till 1900-talets slut kom på ett tydligare sett från genetiska discipliner, eller hade ägnat delar av sin yrkeskarriär åt explicit rasforskning. Den viktigaste aktören i denna grupp var utan tvekan anatomen Gaston

36. Simonsen (2016) s. 129–131.

37. McMahon (2016) s. 25.

Backman. Backman hade internationell status efter att ha varit med och byggt upp universitet i Riga på 1920-talet, då han också bedrev forskning om den lettiska befolkningens rasegenskaper. Han försvarade under 1930-talet den nazistiska regimen i Tyskland och var aktiv i Riksföreningen Sverige-Tyskland.³⁸ Backman fick stort inflytande över kunskapsanspråken i uppslagsverken från 1930-talet och fram till 1960-talet. Han skrev avsnittet om människoraser i *Svensk uppslagsboks* första upplaga 1934. Med vissa mindre ändringar publicerades texten även i den andra upplagan 1951 och därefter (utan författarsignatur) i *Nordisk familjeboks* fjärde upplaga 1953 samt i *Lilla uppslagsboken* 1958 och 1966.

En rasforskare med helt annan inställning till Nazityskland var Gunnar Dahlberg, chef för Rasbiologiska institutet från 1935. Antinazisten Dahlberg skrev om raser i andra upplagan av *Bonniers konversationslexikon* (1944) men låg sannolikt bakom fler uppslagsord än så. Dahlberg redigerade tillsammans med Herbert Tingsten *Tidens lexikon* från 1920-talet och fram till sin död 1956, och det är svårt att tänka sig att uppslagsordet om "människoraser" där kan ha skrivits av någon annan än Dahlberg. Dahlberg var genetiskt skolad, och det var också Marianne Rasmuson, professor i genetik vid Umeå universitet och författare till avsnittet om människoraser i *Bra böckers lexikon*. Rasmuson är ytterligare en kunskapsaktör med inflytande under lång tid. Rasmusons text i den första upplagan av verket 1978 utgjorde fortfarande grundstommen till texten i den fjärde och sista upplagan 1995. Det enda undantaget från denna anatomisk-genetiska grupp kom precis vid undersökningsperiodens slut, genom kulturanthropologen Jan Ovesens medverkan i *Nationalencyklopedin* 1994.

Vilka som skrev uppslagsorden är dock underordnat frågan om vilka kunskapsanspråk uppslagsverken innehöll. När jag närmar mig denna fråga delar jag upp undersökningen i två delar. Först diskuterar jag de få uppslagsverk som gavs ut före 1870-talet. Därefter diskuterar jag den betydligt mer omfattande utgivning som inleddes med *Nordisk familjebok*.

38. Matthew Kott, "Antropologen Gaston Backman och den upsaliensiska rasbiologins spridning i tid och rum", i Helmut Müssener & Per Jegebäck (red.), *Rasen och vetenskapen* (Uppsala 2009) s. 62–70.

Före familjeboken

Idag är det lätt att förknippa rasforskning med idéer om att människors egenskaper bestäms genetiskt. Men genetiska och evolutionära föreställningar är yngre än rasifieringen av mänskligheten. De slog igenom först i och med Darwin under 1800-talet och återupptäckten av Mendels ärftlighetslagar vid sekelskiftet 1900.

För att förstå äldre tiders raskategoriseringar är denna insikt central. Rasbegreppet har använts sedan sent 1600-tal, men fram till 1800-talets mitt baserades kategoriseringarna inte på genetiska eller evolutionära teorier. De kunde i stället baseras på religiösa idéer om att Gud skapat raserna som vedergällning för bibliska synder. Så kunde svart hudfärg förklaras genom "Hams förbannelse", Guds straff för att Noas son Ham bevittnat Noas nakna kropp efter att fadern blivit medvetlös under ett virus.³⁹ Under inverkan av 1700-talets naturfilosofi började mänsklighetens biologiska variation dessutom förklaras med hjälp av klimatläran. Jordens olikartade klimat- och temperaturförhållanden påverkade, påstods det, människokroppens färg och form. Klimatläran lämnade också utrymme för att raserna kunde förändras i framtiden genom att människor flyttade till nya delar av världen med andra klimatförhållanden.⁴⁰

Religiösa idéer är helt frånvarande i de två uppslagsverk som innehåller kunskapsanspråk om människoraser före *Nordisk familjebok*.⁴¹ Däremot är inflytandet från klimatläran påfallande starkt, och verken präglas av en tydligt för genetisk och för darwinistisk kunskapsregim.

Conversations-Lexikon från 1820-talet var, som sagt, en svensk bearbetning av ett tyskt uppslagsverk. Föga förvånande utgick verket också från den tyske naturforskaren Johann Friedrich Blumenbach, som 1775–1795 publicerade flera inflytelserika versioner av boken *De generis humani varietate nativa*. Blumenbach delade in mänskligheten i vad jag väljer att kalla för en global femrasindelning. Han särskilde mellan de kaukasiska, etiopiska, amerikanska, mongoliska och malajiska raserna, främst base-

39. Robert Hornback, *Racism and Early Blackface Comic Tradition: From the Old World to the New* (Cham 2018) s. 2, 23, 244.

40. Jackson & Weidman (2004) s. 8–9.

41. Det enda verk som inte alls behandlade rasbegreppet var *Svenskt konversationslexikon* 1845–1851. Utgivaren skrev att verket gavs ut eftersom det saknades ett arbete som ägnade sig "helt och hållet åt Sverige", vilket förmodligen förklarar frånvaron. Se *Svenskt konversationslexikon*, band 1 (Stockholm 1845), opag. förord.

rat på hudfärg och vissa andra kroppsliga egenskaper.⁴² *Conversations-Lexikon* gjorde samma kategorisering och försökte i likhet med Blumenbach undvika att placera raserna i tydliga och oföränderliga hierarkier. Visst fanns det mentala skillnader mellan dem, påstod verket, men de var inte ärftliga utan skapade av klimatet. Och visserligen beskrevs kaukasierna som vackrast, men verket underströk att omdömet endast gällde "efter våra Europeiska begrepp".⁴³ Uppfattningen om skönhet var alltså subjektiv. Också i frågan om varför det alls fanns raser gavs klimatläran den avgörande rollen. Hudfärger uppkom, hävdade *Conversations-Lexikon*, genom kroppars anpassning till olika klimatförhållanden under lång tid. Därför kunde hudfärger på sikt också förändras om människor bytte klimatzon:

Den verkande orsaken till denna dunklare färg [hos delar av Afrikas befolkning] är ostridigt solhettan. Huru denna kan frambringa en sådan verkning, är hittills ännu ett problem. Men visst är det, att de hvita, under det brinnande himmelsstrecket i nejden af aequatorn, erhålla, efter flera generationer, den svarta färgen, och Negrerna deremot, om de fortplanta sitt slägte i kallare länder, få Européernas hvita hud [...].⁴⁴

Samma kunskapsanspråk återkom drygt 40 år senare i *Konversations- och Universal-Lexikon*. Även detta baserades på Blumenbachs globala femrasindelning, även om det uttryckte osäkerhet om hur befolkningar som samer och finnar skulle kategoriseras. Rasifieringen var helt förgenetisk och verket presenterade samma klimatbaserade förklaring till människors skiftande hudfärger som *Conversations-Lexikon*. Vita människor kunde, hävdades det, bli svarta genom att i flera generationer vistas i länder med hetta och starkt solsken. Denna förvärvade svarthet kunde i sin tur försvinna, åtminstone om de vitas avkomlingar underkastade sig den drastiska behandlingen att tvättas med "öfversyrad koksaltsyra".⁴⁵

När detta verk gavs ut hade akademiskt verksamma rasforskare övergivit klimatläran sedan flera decennier. Även Blumenbachs globala femrasindelning var på väg ut, till förmån för nya kategoriseringar på

42. Baum (2006) s. 73–89.

43. *Conversationslexikon*, band 4, "menniskan" (Örebro 1823) s. 616–617.

44. *Conversationslexikon* (1823) s. 616.

45. *Konversations- och Universal-Lexikon*, band 3, "menniska" (Stockholm 1866) s. 277.

antropometrisk grund. De byggde bland annat på den svenske anatomen Anders Retzius så kallade cefaliska index, som presenterades på 1840-talet. Genom Retzius enkla teknik för att mäta kranier möjliggjordes uppdelningen av mänskligheten i dolikocefaler ("långskallar") och brakycefaler ("kortsallar"), något jag ska återkomma till.⁴⁶ Denna utveckling märks dock inte i uppslagsverken vid samma tid. De kunskapsanspråk som fördes fram i *Konversations- och Universal-Lexikon* så sent som 1866 hade lika gärna kunnat formuleras vid sekelskiftet 1800, och byggde i allt väsentligt på teorier från sent 1700-tal.

Typ av rasifiering

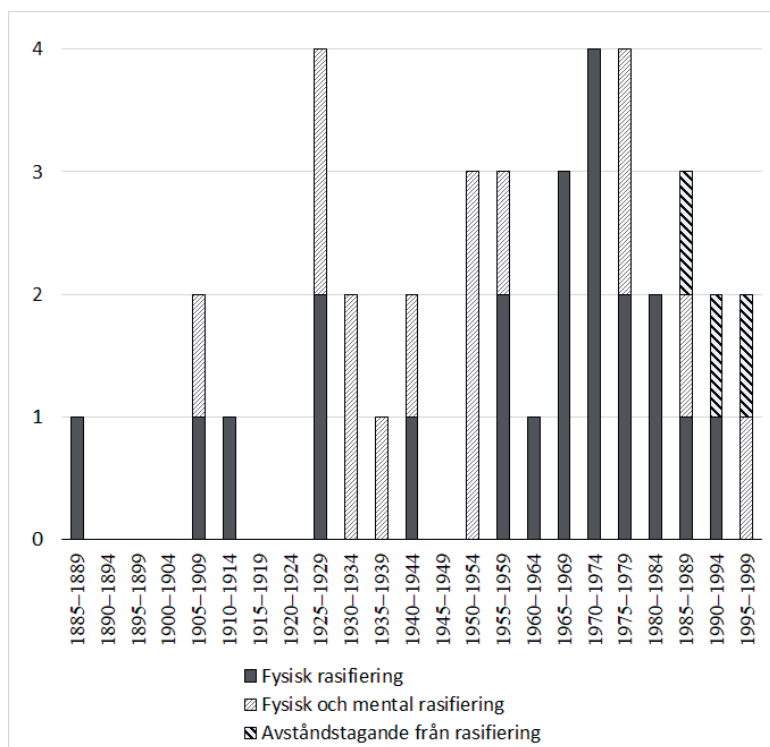
Under 1870-talet blev *Nordisk familjebok* startskottet för en mer intensiv svensk utgivning av uppslagsverk. Skulle de rasifierande kunskapsanspråken förändras nu?

Det första som måste undersökas är i vilken mån kunskapsanspråken överhuvudtaget hade en rasifierande karaktär. Och var det i så fall endast kroppsliga egenskaper som ansågs särskilja raser, eller påstods skillnaderna också vara mentala? Frågan är viktig eftersom rasvetenskapen genomgick förändringar under perioden. 1800-talets anatomiskt inriktade forskning fokuserade nästan uteslutande på fysiska egenskaper, medan försöken att mäta påstådda intelligens- och temperamentsskillnader till stor del hör till 1900-talet.⁴⁷ Dessutom hänger föreställningar om mentala rasegenskaper ihop med rasismen som fenomen, då det är lättare att legitimera idéer om rashierarkier med hänvisning till mentala egenskaper än enbart kroppsliga.

Jag har delat in uppslagsverken i tre grupper. Den första består av verk som rasifierade mänskligheten men endast nämnde fysiska skillnader. Den andra utgörs av verk som påstod att det fanns både fysiska och mentala skillnader. Den tredje är verk som förnekade att rasbegreppet överhuvudtaget var meningsfullt. Över tid fördelar sig verken på följande vis (figur 2):

46. Chris Manias, *Race, Science, and the Nation: Reconstructing the Ancient Past in Britain, France and Germany* (New York 2013) s. 116–120; Turda & Quine (2018) s. 92.

47. McMahan (2016) s. 37–38, 96–124; Robert Proctor, "From 'Anthropologie' to 'Rassenkunde' in the German Anthropological Tradition", i George W. Stocking (red.), *Bones, Bodies, Behavior: Essays on Biological Anthropology* (Madison 1988) s. 142–156.

FIGUR 2: Förekomst och typ av rasifiering i samliga verk från och med Nordisk familjebok. Årtalet avser utgivningen av det undersökta bandet i verket.

Det finns som sagt två skilda internationella uppfattningar om rasbegreppets förändrade inomvetenskapliga ställning under 1900-talet. Enligt den ena genomgick rasbegreppet en legitimitetskras vid andra världskrigets slut och avslöjandet av Förintelsens fasor. Det blev därför diskrediterat efter 1945. Enligt den andra, som har starkast stöd idag, försågs begreppet delvis med andra innebörder under efterkrigstiden men förlorde inte grundläggande legitimitet förrän vid 1960-talets slut.

Figur 2 visar att ingen av uppfattningarna är helt hållbar när det gäller kunskapsanspråken i uppslagsverken. Rasifiering förekom nämligen under hela undersökningsperioden och måste betecknas som stark fortfarande under 1970-talet. Explicita avståndstaganden från raskategoriseringar förekom inte förrän 1989, då *Stora Focus* slog fast att "rasbe-

greppet anses numera mer eller mindre oanvändbart”.⁴⁸ Men ännu under 1990-talet gjorde andra verk gällande att rasbegreppet var meningsfullt. Femte upplagan av *Nordisk familjebok* 1993 påstod att en ras var ”en grupp individer inom en art, som i ärftligt avseende är mer eller mindre väl avgränsad från andra liknande grupper” och att det gick att ”urskilja raser” bland både människor och andra djur.⁴⁹

Därmed inte sagt att kunskapsanspråken var lika tvärsäkra under hela perioden. Efter andra världskriget blev det vanligare att uppslagsorden betonade att raser visserligen fanns men att rasbegreppet inte var särskilt exakt. *Media familjlexikon* uppgav till exempel 1981 att termen var problematisk och att det ibland var lämpligt att använda alternativa uttryck, som ”befolkningsgrupper”.⁵⁰ Vissa uppslagsverk varnade också för tron att det fanns speciella ”rastyper”. Ras borde snarare, som *Bonniers lexikon* skrev 1965, inte användas om ”en konkret, individuell typ” utan för att beskriva ”statistiska medelvärden för en population”.⁵¹

Men vilka kroppsliga drag tillmättes betydelse vid raskategoriseringar? Vissa egenskaper nämndes bara i ett fåtal fall. *Bonniers lexikon* nämnde 1965 att förmågan att känna vissa smaker var olika fördelad bland raserna, och *Media familjlexikon* nämnde samma sak om fingeravtryck.⁵² Försök att avgränsa människoraser genom att jämföra fingeravtryck hade gjorts bland annat under mellankrigstiden men fick aldrig någon stark vetenskaplig ställning.⁵³ Rasforskningen byggde i stället länge främst på antropometri, alltså att mäta kroppars yttre kännetecken, som hudfärg, ögonfärg, hårfärg, längd, ansiktsform och kranieform.

Antropometriska tekniker hade också starkast och långvarigast position i uppslagsverken. Exempelen skulle kunna mångfaldigas. Här begränsar jag mig till ett från tiden för andra världskriget och ett från undersökningsperiodens slut. I andra upplagan av *Bonniers konversationslexikon* 1944 beskrev Gunnar Dahlberg ”negerrasen” på följande sätt:

48. *Stora Focus*, band 11, ”ras” (Stockholm 1989) s. 86. Se även *Bonniers lexikon*, band 16, ”ras” (Stockholm 1997); *Nationalencyklopedin*, band 13, ”människan” (Höganäs 1994).

49. *Nordisk familjebok*, band 2, ”ras” (Malmö 1993) s. 1797. Se även *Bra böckers lexikon*, band 16, ”människan” (Höganäs 1995).

50. *Media familjlexikon*, band 10, ”raser” (Stockholm 1981) s. 198.

51. *Bonniers lexikon*, band 10, ”människoraser” (Stockholm 1965) s. 324.

52. *Bonniers lexikon* (1965) s. 322; *Media familjlexikon* (1981) s. 198.

53. Poul Duedahl, ”Dansk raceantropologi i Grönland”, *Historisk tidskrift* 103:2 (2003) s. 352; Jon Røyne Kyllingstad, *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945* (Cambridge 2014) s. 102–103.

Index 73–75, kupig hjässa och panna med tjocka ben, prognati [framskjutande käkar], breda näsvingar, tjocka läppar, svartbruna ögon, mannen 173 cm, långa armar, svartbrun kroppsfärg, ulligt, svart hår, ringa skäggväxt och kroppshårighet. Rasen är utbredd över större delen av Afrika.⁵⁴

30 år senare beskrevs samma grupp på följande vis i andra upplagan av Focus uppslagsbok:

Stora delar av tropiska Afrika, kroppslängd 165–175 cm, framskjutande nederdel av ansiktet, platt näsa, skallindex <75, blodgrupp A 15–20 %, blodgrupp B 0 %, blodgrupp 0 65–75 %.⁵⁵

Citaten belyser två saker som åter visar att rasbegreppets kunskaphistoria inte nödvändigtvis korrelerar med dess vetenskapshistoria. För det första visar de att antropometrins ställning var stark också efter andra världskrigets slut, däribland metoden att mäta kranier. ”Index” respektive ”skallindex” syftade just på Anders Retzius ovan nämnda cefaliska index från 1800-talet. ”Att mäta skallar” är kanske den metod som människor i dag främst förknippar med den historiska rasforskningen. Tekniken fanns med i uppslagsverken ännu under 1970- och 1980-talen.⁵⁶

För det andra syns att blodgrupper började ses som ett rasskiljemärke efter andra världskriget. Blodgruppernas globala variation nämndes första gången i *Lilla uppslagsboken* 1958 och förekom sedan närmast regelmässigt under 1960- och 1970-talen.⁵⁷ Inom den internationella rasforskningen kom blodgruppsanalys till stor del att ersätta den äldre antropometrin under efterkrigstiden.⁵⁸ Den utvecklingen syns emellertid inte riktigt i uppslagsverken, där antropometri och kraniemätningar hade en fortsatt stark position till 1900-talets slut. DNA-analyser hade för övrigt inte slagit igenom ens då, och nämns ingenstans i verken.

54. *Bonniers konversationslexikon*, band 9, ”människoraser” (Stockholm 1944) s. 1342.

55. *Focus uppslagsbok*, band 3, ”människan” (Stockholm 1974) s. 2137.

56. Se t.ex. *Bonniers stora lexikon*, band 11, ”raser” (Stockholm 1988); *Bonniers trebandslexikon*, band 3, ”ras” (Stockholm 1970); *Focus uppslagsbok*, band 3, ”människan” (Stockholm 1979).

57. *Lilla uppslagsboken*, band 7, ”människan” (Malmö 1958) s. 111. Se även t.ex. *Combi visuell*, band Mu–Sp, ”människan” (Malmö 1969) s. 5; *Bra böckers lexikon*, band 16, ”människan” (Höganäs 1978) s. 257.

58. Jenny Bangham, ”Blood Groups and Human Groups: Collecting and Calibrating Genetic Data after World War Two”, *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 47:A (2014) s. 74–86.

Vid sidan av de uppslagsverk som nämnde kroppsliga skillnader fanns, som framgår av figur 2, ett antal verk som påstod att rasskillnader även omfattade mentala egenskaper, även om de ägnade mer textutrymme åt kroppsliga egenskaper. Figuren visar att de var vanliga under mellankrigstiden men också under 1950-talet. Därefter blev de ovanligare, men förekom fortfarande vid 1900-talets slut.

Staplar i ett diagram är nödvändiga för att visualisera utveckling över lång tid, men de förenklar samtidigt en komplex verklighet. Därför är det viktigt att betona att det fanns nyansskillnader mellan de uppslagsverk som innehöll mental rasifiering. Vissa verk beskrev mentala rasskillnader som något tämligen självklart. Gaston Backmans text i *Svensk uppslagsbok* 1934, som sedan alltså återpublicerades i flera andra verk, hävdade att en människoras var "en större grupp människor, som äro inbördes förbundna genom vissa gemensamma, ärftliga, kroppsliga och själsliga egenskaper".⁵⁹ Andra beskrev förekomsten av mentala skillnader som sannolika, men underströk hur svårt det var mäta intelligens och temperament och varnade för att överbetona skillnaderna. *Tidens lexikon*, vars uppslagsord om raser förmodligen skrevs av Gunnar Dahlberg, innehöll sådana kunskapsanspråk under hela sin utgivningstid 1925–1957:

[Det] finnas naturligtvis också psykiska skiljaktigheter mellan raserna. Härvidlag kan man dock ej få fram lätt mätbara egenskaper. Det är också klart att även på det psykiska området finnas inom raserna mycket stor variabilitet och att en individ, som på grund av härstamning måste föras till en viss ras, dock kan ha egenskaper, som mera överensstämmer med en annan ras.⁶⁰

Marianne Rasmuson formulerade liknande kunskapsanspråk i det uppslagsverk som allra längst hävdade förekomsten av mentala rasskillnader. I första upplagan av *Bra böckers lexikon* 1978 skrev hon, apropå diskussionen om eventuella intelligensskillnader:

59. *Svensk uppslagsbok*, band 19, "människan" (Malmö 1934) s. 567. Se även t.ex. *Nordisk familjebok*, band 15, "människan" (Malmö 1953) s. 528.

60. *Tidens lexikon*, band 1, "människoraser" (Stockholm 1925) s. 1729. Formuleringen återkom därefter i verkets samtliga upplagor.

Tydliga skillnader i medelvärden har konstaterats mellan raser, men det finns också en stor individuell variation inom varje grupp. Även om inomgruppvvariationen till stor del kan anses ha en genetisk grundval, följer därav inte utan vidare, att skillnaden mellan grupper är genetiskt bestämd, och ännu finns inga säkra bevis vare sig för eller emot ett sådant antagande. I analogi med genfrekvensvariationen för blodgruppssystemen och andra kända gener kan man dock förmoda, att även gener av betydelse för beteendet är mer eller mindre vanliga i olika raser.⁶¹

Rasmuson nyanserade detta kunskapsanspråk först under 1990-talet. I 1995 års upplaga beskrevs frågan om mentala rasegenskaper som "helt öppen", och verket varken bekräftade eller förnekade deras existens.⁶²

Global raskategorisering

Att mänskligheten kunde raskategoriseras var alltså ett kunskapsanspråk som förekom i 37 av de 40 verk som undersökts från och med *Nordisk familjebok*. Men hur såg raskategoriseringen ut? Blumenbachs globala femrasindelning, som dominerat före 1870-talet, beskrevs fortfarande som självklar i *Nordisk familjeboks* första upplaga 1886, men därefter förlorade den sin ställning och under 1900-talet förekom den bara i *Åhlen & Åkerlunds konversationslexikon* 1928.⁶³

Än en gång kan vi jämföra uppslagsverkens kunskapsanspråk med den vetenskapshistoriska utvecklingen. Perioden ca 1890–1945 var den tid då det vetenskapliga och politiska intresset för rasforskning var som starkast i Europa. Perioden innebar en utveckling mot alltmer detaljerade globala raskategoriseringar, där mänskligheten delades in i ett växande antal huvudraser och underraser. Efter andra världskriget kom en motreaktion och rasforskare tenderade nu att nöja sig med grövre system. Ibland föredrogs en trerasindelning med huvudgrupperna kaukasier eller europider, mongolider och negrider (med dåtidens språkbruk). Ibland lades Australiens urbefolkning till som en egen grupp i en fyrrasindelning.⁶⁴

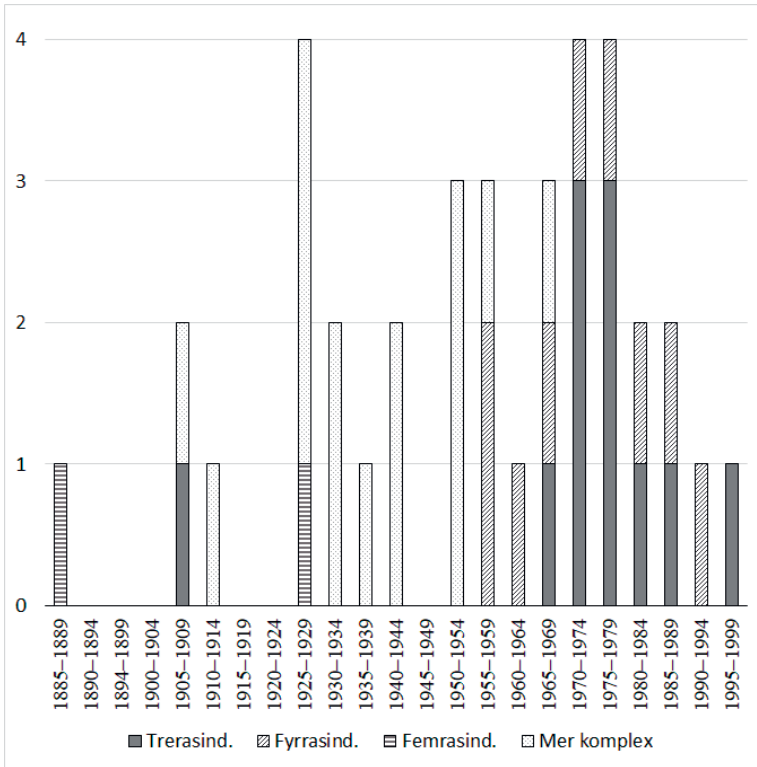
61. *Bra böckers lexikon* (1978) s. 257.

62. *Bra böckers lexikon* (1995) s. 291.

63. *Nordisk familjebok*, band 10, "menniskoraser" (Stockholm 1886) s. 136f; *Åhlen & Åkerlunds konversationslexikon*, band 14, "människoraser" (Stockholm 1928) s. 140.

64. Baum (2006) s. 6, 163, 181–189; Turda & Quine (2013) s. 93.

Uppslagsverken följde dessa förändringar ganska väl, vilket framgår av figur 3:

FIGUR 3: Form av global raskategorisering i de verk som innehöll rasifierande kunskapsanspråk från och med Nordisk familjebok. Årtalet avser utgivningen av det undersökta bandet i verket.

Fram till 1900-talets mitt dominerade alltså komplicerade system med en lång rad påstådda rasgrupper. Efter andra världskriget minskade komplexiteten till förmån för tre- och fyrrasindelningar.

De komplexa indelningarna under mellankrigstiden såg olika ut, men byggde allmänt på uppdelningen i så kallade europider, negrider och mongolider med tillägg av andra raser och underraser. Ett exempel är Gaston Backmans flitigt reproducerade text i *Svensk uppslagsbok* 1934. Backman utgick från den tyske genetikern Eugen Fischers system. Att

Fischer vid tiden för verkets publicering hyllade Adolf Hitler och hade påbörjat sin karriär som en av Nazitysklands ledande ärftlighetsforskare var uppenbarligen inget hinder.⁶⁵ Systemet innebar en synnerligen komplicerad indelning i "raskretsar" som den afrikanska, den asiatiska ökretsen, den australisk-oceaniska, den östasiatiska, och så vidare. Varje raskrets omfattade i sin tur ett antal raser. Så kunde den afrikanska raskretsen, enligt uppslagsordet, delas in i "pygméer", "buschmän", "urskogsdvärgar", "hottentotter" och "egentliga negrer".⁶⁶ Även *Nordisk familjeboks* tredje upplaga 1931 använde ett detaljerat system där mänskligheten först delades in i ett mindre antal stammar, därefter grupper och till sist enskilda raser. Den "vita huvudstammen" bestod till exempel av en asiatisk, en afrikansk och en europeisk grupp, där den asiatiska i sin tur bestod av den "assyroida" och "irano-skytiska" rasen samt av "indofogner" och "semiter".⁶⁷

I jämförelse med dessa nästan ohanterligt komplicerade kategoriseringar var efterkrigstidens rasuppdelningar mer avskalade. Den grundläggande indelningen i en kaukasisk eller europid ras (med härstamning från Europa), en negroid ras (med härstamning från Afrika) och en mongolid eller mongolisk ras (med härstamning från Ostasien) utgjorde, vilket framgår av figur 3, grunden för en stor del av uppslagsverken efter 1945.⁶⁸ Några verk, till exempel första upplagan av *Focus uppslagsbok* 1959, lade dessutom till Australiens urbefolkning som en fjärde "australid" ras.⁶⁹

Europeisk raskategorisering

Även på europeisk nivå blev rasindelningarna alltmer avancerade runt sekelskiftet 1900. Äldre rasteoretiker hade överhuvudtaget inte intresserat sig för frågan om hur Europas befolkning skulle kategoriseras, men nu kom en europeisk femrasindelning att byggas upp. Dess exakta utformning varierade, men under mellankrigstiden talade många forskare vanligtvis om de "nordiska", "alpina", "mediterrana", "dinariska" och "östbaltiska" raserna.

65. Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927–1945* (Dordrecht 2008) s. 25–29, 112–140.

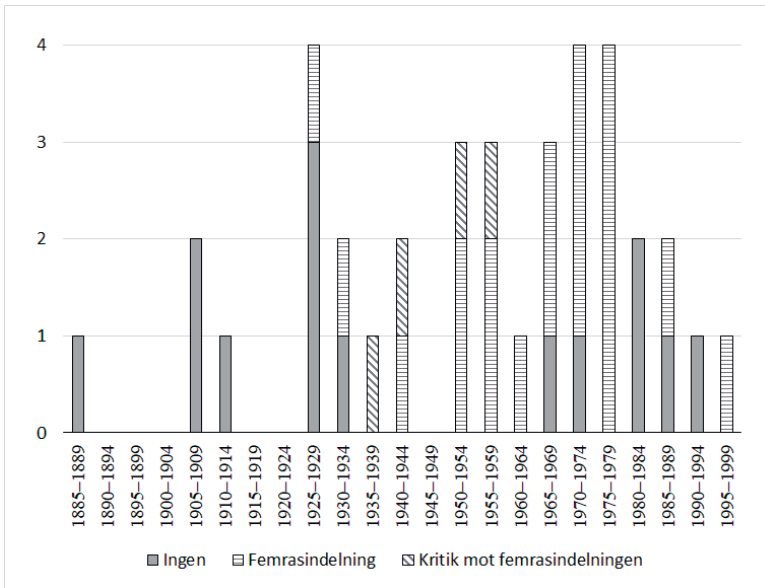
66. *Svensk uppslagsbok* (1934) s. 568–573.

67. *Nordisk familjebok*, band 14, "människoraser" (Stockholm 1931) s. 631–632.

68. Se t.ex. *Bra böckers lexikon* (1978) s. 257; *Bonniers trebandslexikon* (1970) s. 86.

69. T.ex. *Bonniers stora lexikon* (1988) s. 13; *Combi Visuell* (1969) s. 5.

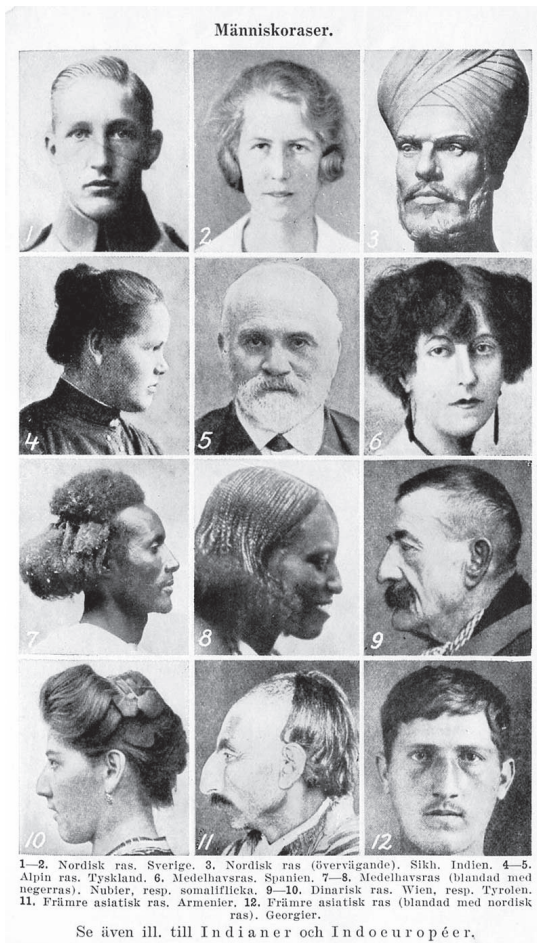
Genom att inkludera termen "nordisk ras" fick den europeiska femrasindelningen en politisk aspekt. Beteckningen användes första gången av den franske antropologen Joseph Deniker 1889, som brukade den för en rent fysisk rasifiering av norra Europas befolkning. Den populariserades av andra rasteoretiker och gavs efterhand ett alltmer rasistiskt innehåll.⁷⁰ Idén om en överlägsen nordisk ras blev särskilt inflytelserik inom den tyska "Rassenkunde"-strömning som växte fram efter första världskriget. Där smälte rasforskning, nationalism och antisemitism samman, och den nordiska rasen sågs som hotad av konkurrerande raser. Sådana "nordicistiska" idéer var starka i Nazityskland efter 1933, där rasforskarna använde termen nordisk ras betydligt oftare än "arisk ras".⁷¹

FIGUR 4: Form av europeisk raskategorisering i de verk som innehöll rasifierande kunskapsanspråk från och med Nordisk familjebok. Årtal avser utgivningen av det undersökta bandet i verket.

70. Nigel Eltringham, "Nordics' and 'Hamites': Joseph Deniker and the Rise (and Fall) of Scientific Racism", i Amos Morris-Reich & Dirk Rupnow (red.), *Ideas of "Race" in the History of the Humanities* (Cham 2017) s. 252, 260-265.

71. Hutton (2005) s. 23-24, 80, 90-94.

FIGUR 5: Planschbilaga i *Bonniers konversationslexikon* (1926).

Förekom den europeiska femrasindelningen och dess kunskapsanspråk om en särskild nordisk ras i uppslagsverken? Figur 4 visar hur verken kategoriserade Europas invånare.

Resultaten är väntade på så sätt att femrasindelningen och termen "nordisk ras" började föras fram under mellankrigstiden. Det skedde första gången i *Bonniers konversationslexikon* 1926, som dessutom innehöll tydligt nordicistiska kunskapsanspråk. Den nordiska rasen påstods vara

”renast” i Skandinavien och särskilt i Sverige, men sades också vara hotad: ”Tendensen att andra raser vid blandningen ta överhand över den nordiska har på senare tider framträtt allt tydligare”.⁷² Den nordiska rasen placerades också först i uppslagsverkets planschbilaga (figur 5).

Här förändrades dock kunskapsanspråken. Vid utgivningen av den andra upplagan 1944, i slutet av andra världskriget, underströk anti-nazisten Gunnar Dahlberg att den nordiska rasen kanske var ”renast” i Sverige men inte alls så vanlig i Tyskland som det brukade påstås. Nu fanns inte heller några påståenden om att rasen skulle vara hotad.⁷³ Kunskapsanspråken i *Svensk uppslagsbok* genomgick en liknande förändring. I första utgåvan 1934 hävdade verket att den nordiska rasen utvecklats i Skandinavien och ”därifrån utbredd sig i Europa”. Formuleringen, som kanske förde tankarna alltför mycket till Nazitysklands aggressiva expansion, var borttagen när den andra upplagan publicerades 1951.⁷⁴

Gunnar Dahlberg skrev för övrigt sannolikt texten i det enda uppslagsverk som mer principiellt ifrågasatte den europeiska femrasindelningen. I de två första upplagorna av *Tidens lexikon* 1925 och 1928 nämndes överhuvudtaget inget om eventuella raser bland Europas befolkning. Från och med den tredje upplagan 1937 nämndes femrasindelningen, men på ett sätt som markerade skepsis:

Inom Europa har man sökt särskilja bl.a. en blåögd, högväxt, långskallig nordisk ras, en kortväxt, kortskallig, mörk alpsk ras, en långskallig, mörk och kortväxt medelhavsras etc. Dessa grupperingar ha mindre intresse och ha betydelse framför allt, när det gäller att karakterisera grupper, men ge föga upplysning i ett enskilt fall. Gränserna äro oskarpa och osäkra och en person, som i utseende tillhör en grupp, kan med hänsyn till härstamning tillhöra en annan.⁷⁵

Att just Dahlberg uttryckte skepsis är inte förvånande. Redan 1933 hade han blivit fysiskt attackerad av nazister när han angrep nordicistiskt präglade rasidéer i ett föredrag, även om det på inget sätt innebar att han förnekade rasbegreppets meningsfullhet i sig.⁷⁶

72. *Bonniers konversationslexikon*, band 8, ”människoraser” (Stockholm 1926) s. 515–516.

73. *Bonniers konversationslexikon* (1944) s. 1336.

74. *Svensk uppslagsbok* (1934) s. 573; *Svensk uppslagsbok*, band 20, ”människan” (Malmö 1951).

75. *Tidens lexikon*, band 1, ”människoraser” (Stockholm 1937) s. 1 903.

76. Ericsson (2020) s. 157–158.

Dahlbergs kritik i *Tidens lexikon* var emellertid den enda som uttryckligen riktades mot den europeiska femrasindelningen. Figur 4 visar att även om vissa uppslagsverk vid 1900-talets slut valde att inte nämna något alls om Europas rasförhållanden valde många att göra det. Den europeiska femrasindelningen hade, liksom termen "nordisk ras" en stark position fortfarande under 1960- och 1970-talen, och förekom ännu under 1980- och 1990-talen. Det är ett av denna studies mest anmärkningsvärda resultat.

Indelningarna i efterkrigstidens uppslagsverk saknade visserligen nordicistiska drag, men själva existensen av de fem europeiska raserna beskrevs ofta som något tämligen självklart. Tredje upplagan av *Focus uppslagsbok* 1974 var representativ när den hävdade att Europas befolkning kunde delas in i den "nordiska rasen, alpina rasen, mediterrana rasen, dinariska rasen, östbaltiska rasen", med vissa "europida restgrupper" som samer, ainos i Japan och veddas på Sri Lanka.⁷⁷ Så sent som 1995 presenterades samma indelning på *Bra böckers lexikons* karta över raser- nas globala spridning (figur 6).

Kunskapsanspråken om den "nordiska rasen" rensades alltså från nordicistiska inslag, men fortsatte att spridas genom uppslagsverken flera decennier efter att de övergivits inom den akademiska rasforskningen och långt efter att den nazistiska drömmen om ett "nordiskt" Europa fallit samman.

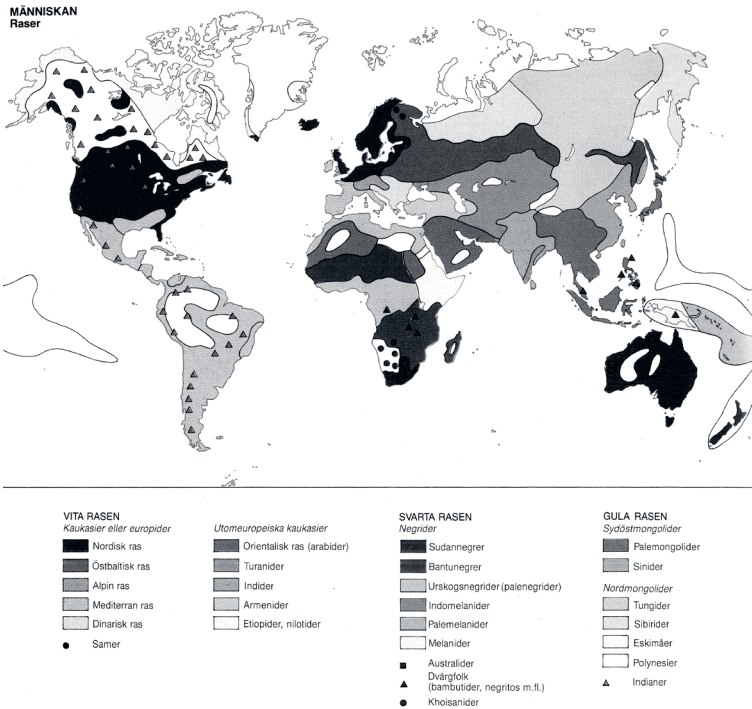
Var rasifieringen rasistisk?

Var de rasifierande kunskapsanspråken i uppslagsverken också rasistiska? Inte nödvändigtvis. Det kan givetvis hävdas att varje uppdelning i raser är en förutsättning för biologisk rasism.⁷⁸ Men rasism innebär, enligt den definition jag använder i denna artikel, något mer än en uppdelning. Det innebär att de påstådda raserna dessutom placeras i en förställd hierarki.

Uppslagsverken kan delas in i tre grupper (figur 7): verk som överhuvudtaget inte innehåller påståenden om rashierarkier, verk som innehåller sådana påståenden och verk som uttrycker ett explicit avståndstagande från hierarkier.

77. *Focus uppslagsbok* (1974) s. 2 136.

78. Verk som inte gjorde någon hierarki av raser kan dessutom mycket väl ha delat in kulturer på ett sådant sätt. Det har jag emellertid inte undersökt.

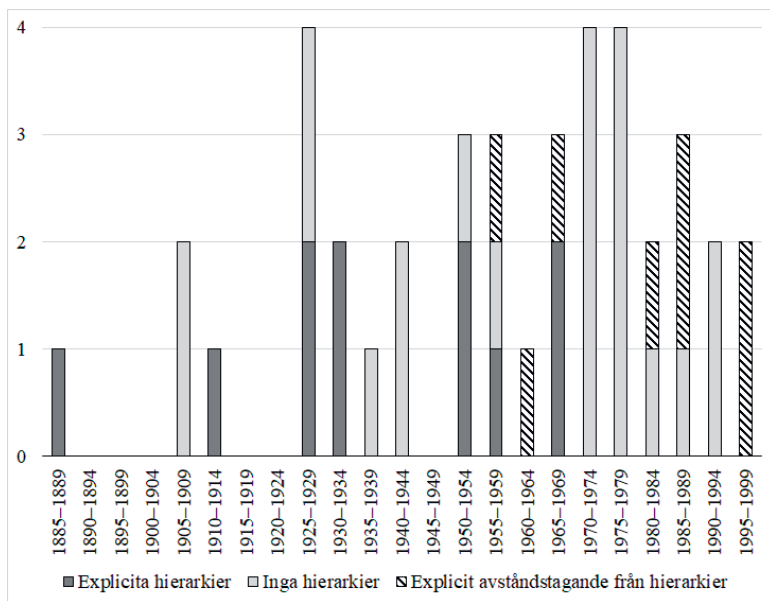

FIGUR 6: Illustration i *Bra böckers lexikon* (1995).

Den absoluta majoriteten av verken påstod att raser fanns men uttalade sig inte om huruvida vissa var överlägsna andra. När det gäller de verk som antingen uttryckte sig hierarkiserande eller tog avstånd från hierarkier är den tidsmässiga fördelningen dock intressant. Just när det gäller den här frågan var andra världskrigets slut nämligen en vatten-delare.

De kunskapsanspråk som tydligast påstod att det existerade rashierarkier publicerades alla före andra världskriget. Redan i *Nordisk familjebok*s första upplaga 1886 framställdes de kaukasiska och mongoliska raserna som överlägsna i kampen för tillvaron och kallades ”den store förädlaren af menskligheten”.⁷⁹ Samma kolonialt präglade kunskapsanspråk fanns i verkets andra upplaga 1913, där det hävdades att de afrikanska ”pygmé-

79. *Nordisk familjebok* (1886) s. 1363.

FIGUR 7: Hierarkier i verk från och med *Nordisk familjebok*. Årtal avser utgivningen av det undersökta bandet i verket.

folken” och ”buschmännen” endast kunde leva kvar i skyddade urskogar, annars skulle de gå under i ”kampen” med ”bättre utrustade raser”.⁸⁰

Det var i första hand Europas vita befolkning som sågs som överlägsen, medan Afrikas och Australiens svarta befolkning framställdes som i behov av de vitas ledning och ibland som direkt djurisk. *Åhlén & Åkerlunds konversationslexikon* beskrev 1926 australierna och ”buschmännen” som några av världens ”lägsta” raser och hävdade att de var en rest från ett av människans lägre utvecklingsstadium, medan *Bonniers konversationslexikon* två år tidigare påstått att ”lägre raser” ofta hade ”ett aplikt drag” genom framskjutande käkar.⁸¹

Efter andra världskriget försvann kunskapsanspråken om generella rashierarkier, men det innebär inte att samtliga hierarkiserande kunskapsanspråk upphörde helt. Nu riktades hierarkiseringen dock mot

80. *Nordisk familjebok*, band 19, ”människoraser” (Stockholm 1913) s. 273.

81. *Åhlén & Åkerlunds konversationslexikon* (1928) s. 140; *Bonniers konversationslexikon* (1926) s. 514.

endast en grupp av människor. Australiens urinvånare hade ända sedan 1800-talet drabbats hårt av det vetenskapliga rastänkandet och den europeiska rasismen i allmänhet. I vetenskapliga verk såväl som i filmer och utställningar beskrevs australierna som jordens lägst stående människogrupp.⁸²

Redan 1934 kopplade Gaston Backman i *Svensk uppslagsbok* samman australierna med neanderthalarna, den förhistoriska människoart som vi idag vet dog ut för tiotusentals år sedan. Backman antydde att australierna kunde vara neanderthalarnas ättlingar: "Australierna stå de utdöda neanderthalmänniskorna i Europa relativt nära men ha föga släktskap med någon nu levande människoras".⁸³ Neanderthalare beskrevs under stora delar av 1900-talet som primitiva och brutala varelser, en uppfattning som numera övergivits.⁸⁴ Sammankopplingen fick som effekt att australierna beskrevs som outvecklade, för att inte säga omänskliga. Backmans kunskapsanspråk fördes därefter vidare i en rad av de uppslagsverk som baserades på hans text från 1934, men spreds också genom andra verk.⁸⁵ Så sent som 1965 beskrev *Bonniers lexikon* australierna som "ganska neanderthalliknande".⁸⁶

Sådana kunskapsanspråk var alltså möjliga att föra fram ännu under den tidiga efterkrigstiden. Samma period innebar dock också att uppslagsverk för första gången började ta aktivt avstånd från rashierarkier på ett mer principiellt plan. Det första verket med ett tydligt avståndstagande var *Focus uppslagsbok*, som 1959 underströk att om man bara "frigör sig från allt klichétänkande, finner man inga hållbara skäl alls för en indelning i 'mindrevärdiga' och 'högtstående' raser".⁸⁷ Verket nämnde inga exempel på vad som kunde hända om man ändå delade in mänskligheten i rashierarkier, men det gjorde däremot *Media familjlexikon* som 1981 satte idén om rasernas olika värde i samband med Nazitysklands folk mord och förtrycket av svarta i Sydafrika.⁸⁸ Under 1980- och

82. Åsa Bharati Larsson, *Colonizing Fever: Race and Media Cultures in Late Nineteenth-Century Sweden* (Lund 2016) s. 154–155, 170–172.

83. *Svensk uppslagsbok* (1934) s. 569.

84. Julia R. Drell, "Neanderthals: A History of Interpretation", *Oxford Journal of Archaeology* 19:2 (2000) s. 4–8.

85. Se t.ex. *Lilla uppslagsboken* (1958) s. 106; *Nordisk familjebok* (1953) s. 529.

86. *Bonniers lexikon* (1965) s. 326.

87. *Focus uppslagsbok*, band 3, "ras" (Stockholm 1959) s. 1710. Se även t.ex. *Combi visuell* (1969) s. 5.

88. *Media familjlexikon* (1981) s. 198–199.

1990-talen blev avståndstagandet från hierarkier regel i uppslagsverken. Det gällde föga förvånande de verk som distanserade sig från själva rasbegreppet. Men även sista upplagan av *Bra böckers lexikon* 1995, ett verk med klart rasifierande kunskapsanspråk, betonade ”den fundamentala samhörigheten över alla raser”.⁸⁹ Avståndstagandet från rashierarkier slog med andra ord igenom tidigare än avståndstagandet från rasbegreppet i sig.

Rasbegreppets svenska kunskapshistoria sedd genom uppslagsverken

Vid 1900-talets början hade rasbegreppet en stark ställning i Sverige. Hundra år senare är det till stor del utmönstrat ur svenskt språkbruk, särskilt i officiella sammanhang. Inte ens i vår tids diskrimineringslag förekommer begreppet. Där sammanförs i stället hudfärg och ”liknande egenskaper” under den egentligen helt opassande termen ”etnicitet”.⁹⁰

Hur kunde rasbegreppet genomgå så omfattande förändringar? Den här artikeln har givetvis inte haft som ambition att besvara en så stor fråga. Vill vi nå ett svar på den behöver vi undersökningar både av vetenskap, politik och populärkultur. Rasföreställningar har nämligen producerats i alla dessa sammanhang, och som jag nämnde i inledningen finns det goda svenska studier av rasföreställningarnas utveckling inom både film, skämtpress och politik. Det finns också en etablerad forsknings-tradition som studerar hur den rent akademiska vetenskapen har gjort rasindelningar och konstruerat rashierarkier.

Vad jag däremot har gjort i denna artikel är att bidra till vår förståelse av vad som händer i skärningspunkten mellan några av dessa fält, närmare bestämt hur akademiskt producerade, vetenskapligt baserade kunskapsanspråk om ras riktats till en bredare offentlighet och anpassats till en bredare, ickeakademisk publik. Jag har gjort det genom en systematisk studie av svenska uppslagsverk under 1800- och 1900-talen – en form av källa som befann sig just i en sådan skärningspunkt. Jag har visat att uppslagsverken har stor potential som kunskapshistoriskt källmaterial och bör kunna användas för studier också av andra företeelser än rasbegreppet.

89. *Bra böckers lexikon* (1995) s. 290.

90. Leila Brännström, ”The Terms of Ethnoracial Equality: Swedish Court’s Reading of Ethnic Affiliation, Race and Culture”, *Social & Legal Studies* 27:5 (2018) s. 623–624, 629.

Genom att jämföra kunskapsanspråken i uppslagsverken med de svenska och internationella vetenskapliga strömningarna har jag också visat att rasbegreppets akademiska vetenskapshistoria och kunskapshistoria inte alltid såg helt likadana ut. Artikeln visar överhuvudtaget på en komplexitet i rasbegreppets utveckling, där det – för uppslagsverkens del – till exempel varken går att säga att det skedde ett tydligt brott vid andra världskrigets slut eller att krigsslutet saknade betydelse. Istället visar undersökningen att vissa kunskapsanspråk förändrades, att vissa levde kvar och att vissa försvann, och att det kunde se olika ut i olika uppslagsverk.

I vissa fall överensstämde kronologierna. Uppslagsverkens globala ras-kategoriseringar följde den akademiska utvecklingen tämligen väl. Blumenbachs femrasindelning fasades ut vid 1900-talets början, då rasindelningarna blev mer komplicerade och detaljerade. Efter Andra världskriget minskade komplexiteten igen, och indelningarna begränsades till antingen ett trerasssystem som omfattade "europider", "negroider" och "mongolider" (med varierande beteckningar) eller ett fyrrasssystem där Australiens urbefolkning lades till. Blodgruppsanalysernas genombrott i rasforskningen under efterkrigstiden slog också snabbt igenom i uppslagsverken, även om äldre antropometriska tekniker fortsatte att nämnas också vid 1900-talets slut. De "skallmätningar" som idag förknippas med ett mörkt, rasbiologiskt förflutet kunde fortfarande i 1980-talets uppslagsverk beskrivas som ett vedertaget sätt att skapa kunskap om människoraser på.

Generellt följde också uppslagsverkens inställning till rashierarkier den internationella akademiska utvecklingen, i den mån en sådan går att beskriva utan alltför stora förenklingar. Här verkar Andra världskrigets slut faktiskt ha varit en brytpunkt, i likhet med vad äldre historiker som till exempel Elazar Barkan antagit. Efter 1945 förmedlade uppslagsverken inte längre några kunskapsanspråk om "högre" och "lägre" raser i allmänhet, även om den nedvärderande synen på australierna levde kvar in på 1960-talet. Förändringen accelererade från och med 1960-talet, och vid seklets slut var det regel snarare än undantag att även de verk som rasifierade mänskligheten intog en principiellt antirasistisk position genom att helt förneka existensen av över- och underlägsna raser.

Jämförelsen visar dock även många exempel på kronologier som *inte* överensstämmer. Klimatläran förekom till exempel i ett svenskt upp-

slagsverk så sent som 1866, decennier efter att akademiskt verksamma forskare övergivit den. De mest anmärkningsvärda resultaten gäller emellertid 1900-talet.

För det första beskrev svenska uppslagsverk rasbegreppet som meningsfullt under en påfallande stor del av seklet – ja, under en längre tid än vad forskare som Bruce Baum och andra menar att rasbegreppet förekom inom den akademiska vetenskapen. Begreppet användes fortfarande i den sista upplagan av *Bra böckers lexikon* 1995, som bara är ett exempel på verk som rasifierade mänskligheten efter 1960-talet, det decennium då många moderna forskare menar att rasbegreppet började diskrediteras ordentligt inom vetenskapen. Direkta avståndstaganden förekom bara i ett fåtal verk och först från 1980-talet. Rasifieringen rörde i första hand kroppsliga egenskaper men ännu under efterkrigstiden hävdade vissa verk att det fanns mentala rasskillnader, även om de underströk att sådana var svåra att mäta.

För det andra gäller överensstämmelsen mellan den akademiska forskningens raskategoriseringar och uppslagsverkens kunskapsanspråk endast på global nivå, inte europeisk. Under mellankrigstiden var uppdelningen av Europas befolkning i en ”nordisk”, ”alpin”, ”mediterran”, ”dinarisk” och ”östbaltisk” ras vanlig, och ibland förhärlijades den nordiska rasen i en nordicistisk ideologi som bland annat inspirerade nazisterna. Efter andra världskriget drabbades den europeiska femrasindelningen av en legitimitetskris och förlorade status i vetenskapliga, akademiska sammanhang. Det gjorde den emellertid inte i svenska uppslagsverk, vilket är uppseendeväckande. Gunnar Dahlberg kritiserade den visserligen i *Tidens lexikon*, men det var ett undantag. I andra uppslagsverk förekom den europeiska femrasindelningen fram till 1900-talets allra sista decennier. Också det omstridda begreppet ”nordisk ras” användes i flera efterkrigstida verk, även om beskrivningarna rensades från nordicistiska inslag.

Exakt hur många som läste de undersökta uppslagsverken går inte att säga med exakthet. Men 1800- och 1900-talens uppslagsverk var en allt annat än marginell medieform. Vi kan, utan att göra oss skyldiga till alltför långtgående spekulationer, förutsätta att det var fler människor som någon gång läste till exempel *Nordisk familjebok* än antalet som läste en genomsnittlig forskningspublikation från Rasbiologiska institutet.

Det innebär inte alls att den akademiska rasforskningen var oviktig.

Vad det innebär är att om vi väljer att se "ras" som ett samproducerat begrepp bör vi varken uteslutande studera begreppets inomvetenskapliga utveckling eller enbart fokusera på direkt ickevetenskapliga sammanhang som film, skönlitteratur och annan populärkultur. Vi bör också, med kunskapshistoriska metoder, studera vad som händer i skärningspunkten mellan akademisk, inomvetenskaplig kunskapsproduktion och en bredare, populärvetenskaplig offentlighet. Den här artikeln illustrerar genom sitt fokus på uppslagsverken, som befann sig just i en sådan skärningspunkt, ett av flera möjliga sätt att göra det på.

Förhoppningsvis kan artikeln inspirera till kommande undersökningar av andra "skärningspunkter". Det finns till exempel goda skäl att jämföra det vetenskapliga rasbegreppets kronologi i uppslagsverken med dess kronologi i andra medieformer. Tobias Hübinette har till exempel visat att rasbegreppet användes i svensk nyhetsrapportering och pressdebatt fram till åren runt 1970, för att därefter bli betydligt ovanligare.⁹¹ Den kronologin följer ganska väl den inomvetenskapliga utvecklingen, medan rasbegreppet förekom i uppslagsverken under en längre tid. Men hur såg det ut i andra genrer, som populärvetenskapliga tidskrifter och böcker riktade till en bred allmänhet? Här återstår mycket att undersöka.

Något som också återstår är komparationer mellan länder. Uppslagsverk har sällan använts som empiriskt material i den internationella forskningen om det vetenskapliga rasbegreppets kunskapshistoria, men det vore givande att göra det. Varför inte börja med en jämförelse mellan de skandinaviska länderna? Både i Sverige, Danmark och Norge bedrev akademiska kunskapsaktörer rasforskning under 1800-talet och (åtminstone) 1900-talets första hälft, men hur deras kunskapsanspråk cirkulerade i offentligheten är föga utforskat.⁹² Att använda uppslagsverken som källa vore ett tänkbart sätt att göra det på.

91. Tobias Hübinette, *Svensk rasism under efterkrigstiden: Rasdiskussioner och rasfrågor i Sverige 1944–1977* (Stockholm 2021) s. 14, 99–100, 115, 128, 141, 158, 394, 403–404.

92. Poul Duedahl, *Fra overmenneske til Unesco-menneske: Racebegrebet i Danmark 1890–1965* (Odense 2017) s. 87–107, 226–234; Kyllingstad (2014) s. 43–47, 116–194.

Racialisation for the masses: Racial categorisations in Swedish encyclopaedias in the nineteenth and twentieth centuries

The history of racial science, as it emerged in Sweden and in other European countries in the nineteenth and twentieth centuries, is a standard research topic today. But notions of race are not only produced in scholarly contexts; they are also generated in the mass media, popular culture, and politics. The history of racialisation cannot only be studied by focusing on academia, in other words. We also need broader investigations, focusing on how "knowledge" about human races is produced and disseminated.

This article focuses on one such mass medium: Swedish encyclopaedias between the 1820s and the 1990s. Some have argued that these books played a profound role in shaping the public's notions of race. Using theoretical tools from the field of the history of knowledge, several conclusions are drawn.

Comparing changes in academic scholarship with the encyclopaedias, it transpires the chronologies of the concept of race differed considerably. The concept of race was used by academics until well after the Second World War, but was then discredited and largely abandoned in the late 1960s. In many Swedish encyclopaedias, however, humankind was explicitly racialised even in the final decades of the twentieth century. This racialisation focused on physical differences between supposed races, but several encyclopaedias also claimed that racial mental differences probably existed. Before 1945, some encyclopaedias ranked races in an alleged racial hierarchy, in a colonialist, racist way. After 1945, these racial hierarchies disappeared, with one exception: Australian aborigines were described as primitive and "Neanderthal-like" until the 1960s.

The way Swedish encyclopaedias categorised human races on a global scale resembled the international trends in racial science well. The complex global race categorisations of the 1920s and 1930s gave way in the post-war years to cruder categorisations with only three or four major races. But the encyclopaedias were out of step with scholarly trends when it came to categorising the population of Europe. Before the Second World War, racial science commonly divided Europeans into "Nordic", "Alpine", "Mediterranean", "Dinaric", and "East Baltic" races. In academia, these divisions were largely abandoned after 1945. But in Swedish encyclopaedias, they lived on until the end of the century.

Keywords: Sweden, nineteenth century, twentieth century, racial science, racism, racialisation, encyclopaedias